International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

वसाहतकालीन व उत्तर-वसाहतकालीन भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळी

प्रा. सुधाकर वाल्मिक पवार

इतिहास विभाग प्रमुख, एस. व्ही. के. टी. कला,विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय देवळाली कॅम्प, नाशिक

Corresponding Author – **प्रा. सुधाकर वाल्मिक पवार**

DOI - 10.5281/zenodo.18709611

सार *(Abstract):*

भारताचा सामाजिक इतिहास हा विविध असमानता, रूढी, परंपरा आणि त्याविरोधातील संघर्षांनी घडलेला आहे. वसाहतकालीन काळात (इ.स. १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून १९४७ पर्यंत) ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनामुळे भारतीय समाजजीवनात अनेक बदल घडून आले. या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय समाजातील अंतर्गत कुप्रथा, जातिभेद, स्त्री-अवहेलना, अज्ञान, अंधश्रद्धा व सामाजिक विषमता यांविरुद्ध विविध सामाजिक सुधारणा चळवळी उदयास आल्या. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, ज्योतिबा फुले, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या विचारवंतांनी या चळवळींना वैचारिक अधिष्ठान दिले. स्वातंत्र्योत्तर (उत्तर-वसाहतकालीन) भारतातही सामाजिक न्याय, समता, धर्मनिरपेक्षता, स्त्री-पुरुष समानता आणि मानवी हक्क यांसाठी चळवळी सुरूच राहिल्या. प्रस्तुत संशोधन लेखात वसाहतकालीन व उत्तर-वसाहतकालीन भारतातील प्रमुख सामाजिक सुधारणा चळवळींचा ऐतिहासिक, वैचारिक व सामाजिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords):वसाहतकाल, उत्तर-वसाहतकाल, सामाजिक सुधारणा चळवळी, जातिभेद, स्त्रीशिक्षण, समाजपरिवर्तन, भारत.

प्रस्तावना:

भारतीय समाज हा प्राचीन काळापासून विविधतेने नटलेला असला तरी त्याचबरोबर तो अनेक सामाजिक विषमतांनी ग्रस्त राहिला आहे. जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, बालविवाह, सतीप्रथा, स्त्री-अशिक्षण, धार्मिक अंधश्रद्धा अशा अनेक समस्यांनी समाजाचा विकास खुंटवला होता. ब्रिटिश वसाहतवादामुळे भारतीय समाजाला आधुनिक शिक्षण, पाश्चात्त्य विचारधारा आणि मानवतावादी मूल्यांचा परिचय झाला. या नव्या विचारांच्या प्रभावातून सामाजिक सुधारणा चळवळी जन्माला आल्या. या चळवळींनी केवळ समाजातील कुप्रथांना विरोध केला नाही, तर आधुनिक भारताच्या निर्मितीसाठी वैचारिक पायाभरणी केली.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. वसाहतकालीन भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळींचा अभ्यास करणे.
2. प्रमुख समाजसुधारकांचे योगदान विश्लेषित करणे.
3. उत्तर-वसाहतकालीन भारतातील सामाजिक चळवळींचे स्वरूप समजून घेणे.
4. सामाजिक सुधारणा चळवळींचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
5. वसाहतकालीन व उत्तर-वसाहतकालीन चळवळींमधील सातत्य व बदल स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

सदर संशोधनासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके, आत्मचरित्रे, भाषणे आणि शासकीय अहवाल हे दुय्यम स्रोत म्हणून वापरले आहेत. उपलब्ध साहित्याचे विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

वसाहतकालीन भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळी:

१. ब्राह्मो समाज:राजा राममोहन रॉय यांनी १८२८ साली ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली. सतीप्रथा, बहुपत्नीत्व, मूर्तिपूजा आणि जातिभेद यांना विरोध करणे हा या समाजाचा मुख्य उद्देश होता. स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि धार्मिक सहिष्णुता यांचा प्रसार करण्यात ब्राह्मो समाजाने महत्त्वाची भूमिका बजावली.

२. आर्य समाज:स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ साली आर्य समाजाची स्थापना केली. 'वेदांकडे चला' हा त्यांचा संदेश होता. त्यांनी अस्पृश्यता, बालविवाह आणि अंधश्रद्धांना विरोध केला. शिक्षण प्रसारासाठी गुरुकुल पद्धतीचा पुरस्कार केला.

३. प्रार्थना समाज:महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या प्रार्थना समाजाने विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. न्यायमूर्ती रानडे यांचे योगदान या चळवळीत उल्लेखनीय आहे.

४. सत्यशोधक समाज:महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८७३ साली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. शूद्र-अतिशूद्रांच्या हक्कांसाठी त्यांनी संघर्ष केला. जातिभेद, ब्राह्मण्यवादी शोषण आणि स्त्रीदास्य यांविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला.

स्त्रीसुधारणा चळवळी:

वसाहतकालीन भारतात स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्रीस्वातंत्र्य यांसाठी कार्य केले. या चळवळींमुळे स्त्रीजीवनात परिवर्तन घडून आले.

दलित व मागासवर्गीय चळवळी:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध आणि सामाजिक न्यायासाठी संघर्ष केला. महाड सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश आंदोलन यांसारख्या चळवळींनी भारतीय समाजाला नवे वैचारिक वळण दिले.

उत्तर-वसाहतकालीन भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळी:

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय ही मूल्ये स्वीकारली. तरीही सामाजिक विषमता पूर्णतः नष्ट झाली नाही. त्यामुळे दलित, आदिवासी, स्त्री, शेतकरी, कामगार, पर्यावरण यांसाठी विविध चळवळी उदयास आल्या.

१. दलित चळवळ:उत्तर-वसाहतकालीन काळात दलित पँथर चळवळीने सामाजिक अन्यायाविरुद्ध लढा दिला. साहित्य, राजकारण आणि सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून दलित प्रश्नांना वाचा फोडली गेली.

२. स्त्री चळवळ: स्त्रीवाद, समान वेतन, लैंगिक न्याय, कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायदे यांसाठी स्त्री चळवळी कार्यरत राहिल्या. १९७० नंतर या चळवळींना विशेष गती मिळाली.

३. शेतकरी व कामगार चळवळी:शेतकरी आत्महत्या, किमान आधारभूत किंमत, कामगार हक्क यांसाठी विविध

संघटना कार्यरत राहिल्या. या चळवळींनी आर्थिक न्यायाचा मुद्दा केंद्रस्थानी आणला.

सामाजिक सुधारणा चळवळींचे महत्त्व व परिणाम:

या चळवळींमुळे भारतीय समाजात जागृती निर्माण झाली. शिक्षणाचा प्रसार, कायदेशीर सुधारणा, मानवी हक्कांची जाणीव आणि लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक झाली. आधुनिक भारताच्या निर्मितीत या चळवळींचा मोठा वाटा आहे.

निष्कर्ष:

वसाहतकालीन व उत्तर-वसाहतकालीन भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळी या समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा ठरल्या आहेत. या चळवळींनी अन्यायाविरुद्ध संघर्षाची परंपरा निर्माण केली. आजही सामाजिक समतेसाठी या विचारांची गरज आहे.

संदर्भ (References):

1. Ambedkar B. R. - Annihilation of Caste. Navayana, 2014.
2. Bipan Chandra et al- India’s Struggle for Independence. Penguin, 1989.
3. Desai Neera- Women’s Movement in India. Vikas Publishing, 1977.
4. Phule Jotirao- Gulamgiri - Government of Maharashtra, 1991.
5. Sarkar Sumit- Modern India 1885–1947.